

próbált, hogy jó tanácsot adhasson nemzetének... Ma nagyzás volna a fejünkön. átcsapó hullámok felé kormányzó szavakat mondani. Az emberséget szolgálni s szé-
píteni azonban ma is lehet" — írja Németh 1941-ben kezdett *Olvasonaplója* margó-
jára. Programadás helyett a Roland-ének szolgálat-erkölcsét.

Amikor nyilvánvalóvá válik, hogy nem Németország nyeri meg a háborút, 1942-43 tájt Németh László gondolkodásában a „rémlátó” képzelet és helyzetmeg-
ítélés ellenében újból erőre kap az utópia: az „őszövségi” modellel szemben az „újszövségi” minta; a jövőt fürkésző és építő szenvedély. Minél tökéletesebb le-
gyen „a hídfőállás, amelyet a nép nagy átkelésére” kell készítenünk! A világpoli-
tikai fordulatot fordítsuk a magyarság javára, a szocialista államot szabjuk a ma-
gunk testére! Erre az író három lehetőséget is ajánl: a Veres Péter-típusú, alulról
szervezett népi értelmiség fölnevelését vezetőréteggé; továbbá a magyar nép és múlt:
szerves egységét alapul vevő művelődéspolitikát; aztán a kelet-európai nemzetek
szolidaritásának erősítését. Igaz, nem csillapodik benne az aggodalom, a mi szo-
cializmusunkat is eltorzítja-e a személyi kultusz, beépülhet-e a régi értelmiség az
új rendbe, humanusan oldódik-e meg a parasztkérdés, képesek leszünk-e államunk-
ban a nemzeti sajátosságok érvényesítésére. De Szárszó már hasonló jelkép, mint
Konstanz. Az író megszólalása nem pogányság, hanem eretnokség. Az eretnokség:
pedig — ha taktikai szempontból kelthet is zavart —, nem gyöngíti, hanem inkább
erősíti az egyházat. Az eszmének csak hasznára lehet, ha kiszabadul a leegyszerűsítő,
mindenkire egyformán kötelező világmagyarázatok sematizmusából, ha a gondolko-
dás új és egyéni variációval gazdagodik. A „harmadik oldal” álláspontja nem azonos
a Szabó Dezső-i „harmadik úttal” — benne foglaltatik az elsőben vagy a második-
ban. „Itt a szocializmus messzebb látó, minőségibb, európaibb lehetősége próbál
mementót adni...” — kommentálja 1943-as tanulmánykötetét.

A történésznek nem föladata, hogy a múlt beváltatlan lehetőségeivel foglalkoz-
zék. Gondolati kísérletként azonban elképzelhető, hogy a történelem alternatíváit
latolgassuk. Mi lett volna, ha Németh László például Franciaország írója? Ma
Sartre-ként emlegetnénk az ellenállás szellemi vezérei közt. Nem képességein, nem
gondolkodásán múltott, hogy Magyarországon nem tölthetett be hasonló hivatást.
Sokkal inkább a viszonyokon, a hibás gravitáción, az ellenzék „nyomorúságán”. Így
is nélkülözhetetlen küldetést teljesített. A *Homályból homályba* értékelését pontos
összegezeként is elfogadhatjuk: „En a Hitler-idők őrült antiszemitizmusától elég
világosan elhatároltam magam, nemcsak azzal, hogy tombolása idején hallgattam,
hanem hogy harcoltam képviselőivel. Az, hogy a viszonyokkal elégedetlen értelmi-
ség, főként a fiatalja át nem állt — négy-öt embernek köszönhető. Elsősorban
Szabó Dezsőnek, aztán Kodolányinak, Karácsony Sándornak, Veres Péternek s nem
utolsó sorban nekem. Ha pedig az átáll, Szálasi vagy más kevésbé őrült nyilas
három-négy évvel előbb kezdek el írtásukat.”

VEKERDI LÁSZLÓ

Sajkódi certosa

Fabrice del Dongo, A pármái kolostor nemes lelkű hőse ifjúként úgy gázol át a
waterlooi vérfürdön, hogy fogalma sincsen róla, miben vett részt. Később is, mikor
jószerű nők segítségével nagynehezen megmenekül, elsősorban az izgatja, hogy vajon
az a sok értelmetlen és össze nem függő szörnyűség, az a sok kicsinyes emberi go-
noszság amit ő átélt, vajon csakugyan az volt a waterlooi híres ütközet? Stendhált,
az álmaiból fájó szívvel kiábránduló és nagy álmait soha felejtetni nem bíró jogászt

az érdekelhette, hogy miként semmisíti meg a valóság regénye ifjú hősének tiszta lobogásait; ámde Fabrice nem vagy alig törődött véle, hogy generálisoktól az utolsó közkatonáig mindenki kijátssza, s füttyöl önzetlen és lelkes ajánlkozására; Fabrice-t nem keseríti el a visszautasítás, gyanakvás és semmibevevés mindaddig, amíg a részvétel lehetősége valamilyen formában nyitva marad. Később éppen ez a részvétel lehetősége záródik be fokozatosan előtte, a részvételé immár nem is a világra szóló nagy ügyben, mégcsak nem is egy parányi államocská boldogulásában, hanem a részvételé a saját életében, képtelensége, hogy megteremtse legalább a hozzátartozó két szegény lélek boldogságát. A regény a részvétel lehetőségének fokozatos lezárulásával válik torokszorítóvá. Éppen ezáltal, a lehetőségek elsorvasztásának bemutatásával nő *A pármái kolostor* mindenféle erőszak, mindenféle abszolutisztikus kormányzás félelmetes szatirájává, a napóleoni forradalmi diktatúrától a szentszövetségi kompromisszum „józan” konzervativizmusáig. Henri Beyle (a Stendhal nevet csak 34 évesen választotta magának) szerint az uralkodás „művészete” voltaképpen mindig a tiszta szándékok kiszorítását és a tehetség elsorvasztását feltételezi. Az uralkodás eme világában emberség csak kívülállóktól várható, elsősorban az eleve kiszorítottaktól, a nőktől. Németh Lászlót, sugárzó nőalakok megalkotóját, tán *A pármái kolostor* férfiőrültségeket korrigáló női érdekelheték leginkább: a tüne-ményes és egy kis paradicsomteremtés érdekében előítéleteken és elítéléseken mindig túllépni kész Gina Pietranera, a vágyai és kötelmei kibékíthetetlen nagyfeszültségében halálra sújtódó Clélia. De még bizonyosan a kisebb női szereplők is, mint a waterlooi csata nagyszívű markotányosnője, vagy mint az ártatlanul annyi bajt okozó kis színésznő, Marietta. *A pármái kolostor* nélkül egyszerűen meg sem lehet érteni az *Iszony*, az *Égető Eszter*, az *Irgalom* férfiőrültségei és női világkorrekció ellentétéből szőtt finom szövetét. Nem ok nélkül szerette hát Németh annyira Stendhal nagy regényét, nem ok nélkül emlegette annyiszor vásárhelyi tanítványainak a modern regény kezdete s példájaként. Nyilván az is számított, hogy élete során maga is találkozott néhány stendhali nagyszerűségű nővel, ámde vannak kelleni lenni ahhoz, hogy ne lássuk meg, mennyire Fabrice-sors volt ezen túl is az övé, attól kezdve, hogy a magyarság Waterloójára induló alól huszártársai kirántották a lovat, egészen addig, hogy életművét püspökökhöz és érsekekhez illő szép lilaszín kötetekbe zárjuk. „Érzékenység”-re hivatkozunk és „sértődékenység”-re, melynek semmiféle elismerés nem volt elég; ámde ne felejtjük el, hogy a pármái érsekség végtére aligha vigasztalhatta az emberiség nagy ügyén egykor hatalmasan lendíteni kívánó Fabrice-t.

*

Fabrice del Dongo tragédiákba fulladó életében a kamaszévek rejtették a derű hasonlíthatatlan óráit a csodálatos Comói tó partján, ahol „körös-körül különféle dombok láthatók, itt-ott fák bokrétaival ékesen, találmokra mintegy, s nem kényszerítve még mindenütt az ember kapzsiságának hasznát hajtani... A domboldalon nagy fák árnyékába rejtőznek a faluk, s magasan a fák csúcsa fölé nyúlik kedves templomtornyaik bűbajos architektúrája”. Itt, a tó partján ért ifjúvá Fabrice, itt melengette nagy álmait, itt képzelte el, hogy egyszer majd megszabadítja népét az osztrák igából, s ezek az álmok lendítették aztán a visszatérő Napóleon serege nyomába, Waterlooig. Fabrice-nek éppen ezért nem Waterloo volt az igazi vereség, hanem hazatérte után a téltelenségbe kényszeredés. Illetve nem is téltelenségbe, hisz találhatott ő — talált is — elfoglaltságot magának azon a pályán, amit a pici Párma mindenható minisztere, Mosca gróf kijelölt számára, a nápolyi teológiától fel egészen az érsekségig. Csak éppen a lélek szabadon szállását nem találhatta föl többé soha, ami a Comói tó partján nagy álmait röpítette.

Németh tulajdonképpen szerencsésebb volt: öregségére — Ellája segítségével — megtalálhatta a maga Comói tóját, s a tó partján még egyszer nagy álmait. Nem voltak ezek többé az ifjú álmai, hisz át- meg átszövik az elhallgatás metaforái; Adyn kívül nincs még egy szellemóriásunk, aki ilyen tudatosan és ilyen megadóan

mert az *Utolsó széttekintésben* Sötér István bevezetője az akkori kritikáknál sokkal tisztábban megérteti, mennyire nem fogadta el Németh ajánlkozását, ahogyan Sötér nevezi „nemzetnevelő programját” a kor, holott ez a program — ha voltak is „kerülői” — „őszintén és félreérthetetlenül vezetett végül is a szocializmus ügyéhez — írja Sötér. Németh Lászlónak azonban épp a regény- és drámaírói működésében ez a program, ez a »herkulesi« vállalkozás néha tragikus akadályként jelentkezett. »Szerep« vállalását érezte kötelességének, és ezt a »szerepet«, sajnos, nem mindig íróként vállalta. Abban a hitben élt, hogy ebben az országban az írás »nem elegendő«, mert az valamiféle »szép, nyugodt« esztétai állapot, »a világ elébe tett taláinak színét leszedő kanalizatás«. Igazi nagy alkotásaihoz — véli Sötér — akkor jutott el, amikor túllépett »esztétaiság« — »herkulesi szerep« dilemma-kényszerén», mint például az *Iszonyban* vagy az *Irgalom*-ban. „E két regénynek nincs közvetlen köze a programhoz, de az *Irgalom* nőalakja közvetett módon is hathatósabban példázza a program végső célját, mint a társadalmi drámák vagy némelyik tanulmány”. Pedig Sötér elsők közt ismerte fel — és el! — az *Iszony* nagyságát, és látta tisztán az *Irgalom* erényeit is. Könnyű elképzelni, hogy ha még ő is és még ma is így látja, milyen messzire elmarad akkor az *Irgalom* kritikuskok s közönség kedvelésében mondjuk a *Rozsdatemetőtől* vagy a *Makrától*! S ugyan mikor szoktuk érdeme szerint emlegetni, ha a hatvanas évek új nagy prózaírói hullámáról beszélünk? Teljes joggal háborgott Németh a prózáját „verista pszichologizmus”-ként beskatulyázó kritika miatt: „Kétszeres megbélyegzés; a verista: a naturalista felsőfoka, pszichologizmus: henyé lélekbe vájkálás. Ilyen szavakkal tolják el maguktól, s persze a közönségtől is, amiben nem akarják az értéket meglátni”. Az *Iszony* külföldi fogadtatása arról is meggyőzte, hogy az értetlenség nem korlátozódik a honi kritikára. „A sok butaság (mert épp Amerikában meglepő sokan foglalkoztak vele), amit írtak róla, arra vall, hogy a szépségnek az a neme, ami az *Iszonyt* létrehozta, elveszett a Nyugat számára. A szökökút, amely feltört benne, láthatatlanná vált; az olvasók még csak érzik a frissítő hűvösségét, a kritikuskok azonban a buta fogalmaikkal, igényeikkel nyúlnak felé. S a jelenet, mert éppen olyan világos, kiadós — jelképévé érik egész életemnek. Az is egy ilyen szökökútszerű feltörés volt, amellyel az emberek (ha ittak is belőle) nem tudtak mit kezdeni. Idáig legalább tanácsalankodtak körülötte, de lassan a tanácsatlanság is megszűnik, marad egy csomó nyüzsgő ember s egyre messzebb tőle — egy láthatatlanná vált tünemény a pusztaságban. S ebben van valami megnyugtató. Az, hogy a világ színvakká vált reánk, kikapcsol a társadalmi jelenségek közül s visszaad a természetnek, annak a derült nyugalomnak, amellyel a természet dolgai vállalják magukat.” Ő is „program” és „művészet” szétválasztását okolja tehát, csak épp ellenkező értelemben. Néki ez nem „dilemma-kényszer”, hanem sors és egyben az írás forrása; éppen ezért állítja szembe a „modern irodalom”-mal dacosan a maga művét: „Ami létrehozta, »egy nemzet megmentése az emberiségnek«, idejétmúlt, mosolyogni való naivitás, a gúzsbakötött morál diadalra törése, a szépséget sugárzó archetípusnak az a felmutatása, amely drámaim, regényeim élteti: szemben áll a kor pesszimizmusával. Valami olyat akar feltámasztani, életben tartani, amivel az »üttörők« leszámoltak.” A „herkulesi vállalkozás” lehetett időszerűtlen, tragikusan akadályozó, lehetett naiv is. De mindenképp szerves egész, eleven élet volt, melynek kitéphetetlen része a mű. Németh soha nem tekintette az írást öncélnak és esztétikumnak; minden sorával hatni és nevelni akart, egy darab eleven életet megszépíteni. Egy nemzetet megmenteni az emberiségnek. Az ajánlkozás elutasítása így szükségképpen váltotta ki a certosa óhaját — és hangulatát — a sajkódi dombokon: „A Balaton innét még ősszel is olyan, mint egy olasz öböl: a fonyódi hegy és a Badacsony közt mintha tengerre lebegnének ki a vitorlások (tán ezért is veti ki itt régi római villák kövét a föld): télen azonban a vörös nádason túl az ólmos felhők alatt már nem a Tirréni tengerre, hanem a nemlétbe viszi ki, akiért eljön a normann orrú hajó. Elég barátságatlan lehet itt egyedül, mondják a ritkuló látogatók; én azonban rájuk, kórtestvéreimre gondolok részvétellel, akiknek hasonló állapotban az emberek között kell

maradniuk." Egy kiábrándult lélek dacos magánya — gondolhatná az ember. Csak-hogy Németh Lászlót soha nem kerítette hatalmába az a fajta magánydivat, amit modern s modernül felmelegített filozófiák kedvelnek. Még az a fajta „mélymorális” magány sem, amely embervoltát dacosan szembesíti a világgal. „En ettől a tudat-magánytól — írja —, melyről nálunk Ady beszélt a legszebben, nem szenvedtem annyit, mint más »északi ember«-ek. Ha időnként körülfog is, elég néhány fa, akár egy borultas tájdarab, hogy a testvérléhetőségek édes közelében a természet egy hullámának érezzem magam.” A testvérléhetőségek édes közelét teremtette meg éppen a sajgódi certosa, beleértve a készülődést a normann orrú hajó eljövetelére. Az otthon és az ütemes munka vigaszát varázsolta a hosszan távozó alakja köré. Józsa doktor, szépséges észak-balatoni völgyek és dombok értő vallatója látta ezt legjobban: „Sokfelé keresett otthonát Németh László idős korára mégiscsak megtalálta. Sajkódon. Ella asszony, akiben ő nemcsak feleséget, hanem az otthonteremtő-fenntartó anya ősképét is látta, mintha győzedelmeskedett volna.” A nagy hontalan, aki annyiszor érezte magát száműzöttnek saját hazájában, ezentúl ebből az otthonból tekint szét a világban. A naplótörödékekből sejthetően hol derűs, hol fájdalmas, hol bizakodó, hol lemondó ez a tekintet, de mindig vibrál benne az otthonrataláltság biztonsága, amit Grezsa Ferenc az *Utolsó széttekintés*ből kiemelt fogalommal „ellengravitáció”-ként jellemzett a vaskos könyv szétterülő ágait rendező recenziójában.

*

A Grezsa kiemelte szóra először Gulyás Pál figyelt föl az *Emberi színjáték*ban. „Ahogy visszaidézem — írja Németh barátjára emlékezve —, különösen az »ellen-gravitáció« szó tetszett neki, aminek nagy fontosságot tulajdonított. Az emberi kapcsolatok, viszonylatok szinte mechanikai törvények szerint rendeződnek, ez az, amit Boda Zoltán gravitációnak nevez. De vannak életek, amelyekben egy más, ezzel szembeszegülő magasba törő ösztön hajt, ez az ellengravitáció. Boda Zoltán ez emeli a halálba s egyfajta jobb üdvözülésbe a tükrösi szőlőhegyen.” S az *Emberi színjáték* sajgódi megfelelőjében, az *Irgalomban* ez emeli Kertész Ágnest önmaga legszebb lehetőségeinek megvalósítójává. Németh mindig szívesen és találóként idézte Gulyás Pál mondását: „Laci szeret zuhanni”. A zuhanás szeretete az ellengravitációban sem vészett el; inkább mint valami szellemi Einstein-liftben rábízta magát az író, s a nehézkedést a gyorsulás súlytalanságával váltva föl, megrajzolva a való élet téridő-geometriáját. Ez a geometria írja elő az *Irgalom* dinamikáját. Ebben a regényben már nem vonzások és választások kényszere köti egymáshoz az embereket; halad mindenik saját mozgásának erőterében, s a pályák teljessége, az egész bonyolult életszerkezet határoz meg azután kapcsolódásokat és ütközéseket. Kertész Ágnes és Halmi Feri, Kertész tanár úr és felesége s a többiek is mind külön zárt világokként járnak megmásíthatatlan útjaikon; az elfekvő kórház véletlenül össze-verődött betegek, orvosai s ápolónői éppen ezért képezhetnek a regény egészébe szervesen beillő külön kis világot a közéjük cseppent Ágnes körül. A regény sok külön kis világból fölépülő polifóniáját a kapcsolatok mechanikáját legyőző ellengravitáció teremti meg. De másért is fontos az elfekvőbeli orvoskodás ideje s a beléje szőtt tükrösi lagzi, ahol Ágnes koszorúslányként vett részt. Ezeken az oldalakon csendesedik meg a regény dinamikája; itt mintegy megfékeződnek a lélekhasadásokból keletkező gyorsneutronok, hogy a történet addigi menetéből szükségképp következő robbanás helyett éltető, noha nem veszélytelen energiákat szabadítsanak fel. Kezdetben még majdnem minden tragédiára utal. A hétéves hadifogságból fáradtan s megöregedve hazatérő apjának Ágnes hiába próbál legalább nyugalmat kialkudni anyjától, aki elnehezedett férje kedvéért nem hajlandó fölládozni gavallérját, elvirágzó életének utolsó földérítőjét. A regény — előkészítésként — rendkívüli gondnal mutatja be Ágnes bálványozásig növvő szeretetét távolban élő apja iránt; éppen ez a mindenre kész szeretet méri aztán a készülő tragédia nagyságát. Az *Iszony* Kárász Nellije még bizonyosan kikényszerítette volna valahogyan az íróból

a tragédiát; neki még szüksége lett volna rá, ezen az áron teremthette volna csak meg lelke nyugalma, hogy aztán bárhová kerül, őrizhessen egy darab rábízott, szegény emberiséget. Kertész Ágnes azonban úgy talál önmagára, hogy benne s körülötte is elsimulnak a tragédiák. A lehetőségük megmarad, de gyötrő realizálódásuk eltörlődik a bizonytalan jövőbe. S a fölc sillanó reményben tán futni tanulhat egy darab szegény, sánta emberiség.

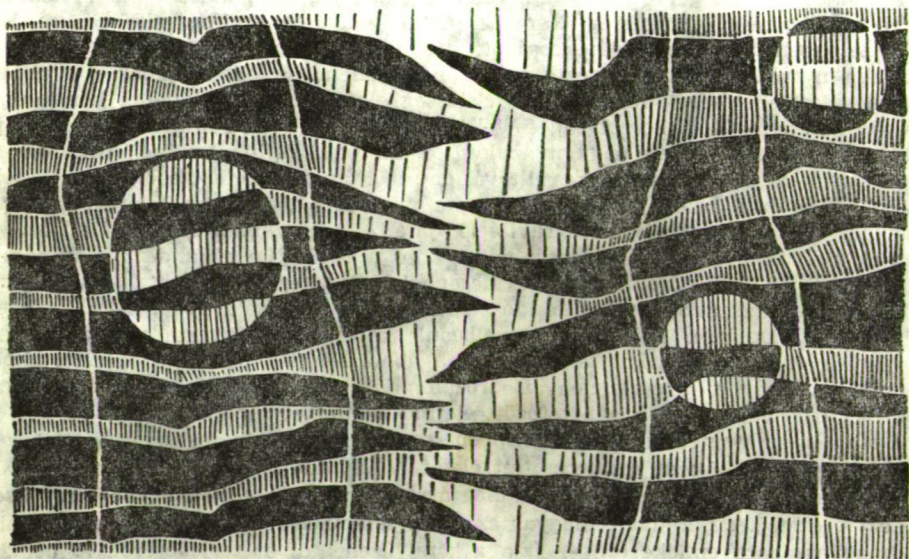
*

A Kertész Ágnes történetében fölc sillanó reménytelen remény — kell-e mondani? — maga a „nemzetnevelő program”, közvetlenül. Németh minden művében, az *Emberi színjáték*tól az *Irgalom*ig ez a nemzetnevelő szándék reménykedik, s ezt a reményt az „emelkedő nemzet” látomása jogosítja. Jó szemmel vette észre Ágoston Vilmos, hogy Németh esszéit milyen erősen elválasztja Ortegáéitól minden elkeseredésen átlendítő „optimizmusuk”: hát éppen ez, a — Király tanár úr találó szavával — „mégis”-optimizmus biztatja Némethet látszólagos vagy tényleges bukások után is újabb s újabb küzdelemre, innét magabiztonsága, amit annyiszor értettek félre túlzott „önbecsülés” gyanánt. Valójában soha nem a maga tehetségében bízott ő, hanem a nemzet emelkedésében. Művészete feltétel nélküli azonosulás ezzel az üggyel, s enélkül az azonosulás nélkül éppen úgy nem érhető meg, mint Petőfi, Arany vagy Vörösmarty művészete. Kertész tanár úr a hosszú hadifogságból beteg, ám egyáltalában nem megtörtén érkezék haza, és kínzó egyéni tragédiája ellenére tanár- s emberként hamarosan újból helyére talál. Vegyük észre, milyen megható gondot fordít Németh László Ágnes orvoskodó aggodalmainak cáfolására: a skorbut óhatatlan agyi vérzései mögött milyen aprólékos gonddal keresi a diákokban, tanártársakban, Halmi Feriben tükröződő emberkép megőrzött integritását! S ahogyan Kertész tanár úr agyát nem roncolták el a butirkai skorbut vérzései, úgy az országot sem a háború, a megcsonkulás, az ellenforradalom borzalmi. Kertész János elszegényedett, éhez, sok tekintetben megnyomorodott, ostoba és korrupt vezetőkkal megvert, ámde egyáltalában nem elkeseredett, életképtelen s főként nem embertelen világba tér haza. A vezetés ostobaságait és kegyetlenségeit korrigálja az egyszerű emberek életkedve, a mindennapi élet embersége. A forradalomban szerepet vállaló Balla doktor például csupán a cinkotai elfekvőig bukik a Korányi-klinikáról, s innét is hamarosan kirántja tehetsége és egy külföldi ösztöndíj; barátja és elvtársa Rosenthal doktor pedig nemcsak a jó belgyógyász mintaképe, de a medikusok kedvence is. De az egyetem egész rendje, a tudomány tisztasága és megbecsült fensége — ahogyan például a Korányi-óra képmagnószerűen hiteles leírásában megnyilvánul — egy borzalmakon át megőrzött igény töretlenségéről tanúskodik. S az önmagukra adó tükrösi parasztok, Frida néni szolid vízivárosi hagyományokat őrző magyar svábsága, de még a csábító s önmagában véve jelentéktelen Lackovics is, akire a vasút, a MÁV egyenruhája és megnyugtató fegyelme hívja fel a figyelmet, mind-mind valamiképpen egy sok szenvedésen átment ország életrevalóságát mutatja. Az emelkedő nemzetet, melyben az élni akarás igényét ezerféle formában jogosítja a benne munkáló minőség. Az *Irgalom* a minőség odyszeizája; ez a minőség nő Kertész Ágnesben szemünk láttára nemzetragasztó erővé. Németh a *Gyász*, az *Izony*, az *Égető Eszter*, az *Irgalom* négy gyönyörű nőszobrából Kertész Ágnes Medici-kápolnája „leghajnalibb alakjára”-nak nevezte; s benne érezni csakugyan leginkább a hajnal reménytelenségen átsugárzó reményét. Azt az erőt, amiért a tájaink hajnalsugarait figyelő Gáll Ernő egyre közelebb érzi szívéhez Németh Lászlót. Németh sajkódi certóságában azonban ezt a hajnali reményt alkonyi szikráztatta föl, ama késői remény, amire a hatvanas évek végén oly szívesen idézte Pilinszky János néki ajánlott sorait:

*Ama kései, tékozló remény,
az utolsó, már nem a földet lakja,
mint viharokra emelt nyárderű
jelköltözik a halálos magasba.*

És ebből a magosból a hatvanas évek végének Németh Lászlója egyre nyugtalansággal tekintett körül. Azaz hogy nem is jó szó a nyugtalanság, mert ami az egyéni életét illeti, soha nyugodtabb, sőt elégedettebb nem volt. Inkább mintha az a „mégis”-optimizmus lankadott volna el benne, ami eddig egyéni sorsa minden kedvezőtlen — vagy kedvező — fordulata ellenére küzdeni ösztökélte. Régebben önmagát illetőleg mindig hajlott a kétségbeesésre, de bízott töretlenül a nemzet emelkedésében. S most mintha ez a rendíthetetlen bizalom tört volna meg. Sejthető volt ez az *Utolsó széttekintés* előtt is; a *Kiadatlan tanulmányok* sorskérdésekre nyíló végső nagy esszéi mutatták már azt a mélyülő aggodalmat, amivel Németh az emelkedés lassulását figyelte. Nem titkolta, mennyire félt az irodalmunkban nőni sejtett „Bartóki modellt” modern és tetszetős divatok átvételétől. Nem hitte többé azt sem, hogy bajai megoldására a világ éppen a magyar műhelyben kidolgozott gyógyírt igényelné. Herder jóslata gyötörte és Ady hatalmas halálvíziója: „S még a Templo mot se építettük föl.” Az *Árvízi példában* is erre figyelmeztetett, 1965-ben: „Ne kössük be hát egymás szemét, s a nemzeti csapást ne csak mint bányarobbanást vagy árvízvet merjük valóságosnak tartani.” A szellemi szétszóródás veszélyétől félt leginkább, a kohéziós erőik lazulásától. Egyre inkább tartott tőle, hogy a szellemi emelkedést, a nemzetként emelkedést előbb-utóbb föl fogjuk adni az egyéni gazdagodás kedvéért, s annál könnyebben, mert ez a gazdagodás nem pusztán anyagi: magában foglalja a modern irodalom és művészetek kétségtelen nagy eredményeinek átvételét is. Az *Utolsó széttekintés* olvasónaplójába láthatóan véletlenül, családi és baráti szálakon át sodródtak a recenzeált művek; ámde Németh így is megtalálta a módját, hogy elmondja véleményét az egész modern irodalomról. A nagy sikerkönyvekből egyetlen egy nyerte meg maradéktalanul a rokonszenvét: *A párdúc*. S Musilban is a felelősség megszállottját becsüli, nem azt a tandorisított félfrívoll Musilt, aki ma divatos, külföldön csakúgy mint nálunk. „Az ember tulajdonságait azok váltják ki, akikkel épp érintkeznie kell, amint jellemét is a környezete. Bennünk magunkban csak lehetőségek vannak, amelyekből a világ hívja elő a tulajdonságokat, a jellemet. S az ember nagy kötelessége magával szemben, hogy a lehetőségeit őrizze, azokhoz s ne ember-világ reakció természetéhez, tulajdonságaihoz, jelleméhez ragaszkodjék” — olvassa ki Musil naplójából *A tulajdonságok nélküli emberhez* vezető út lényegét. Lampedusában is ezt becsülte: kérlelhetetlen ragaszkodást saját lehetőségeihez, mit sem törődve véle, hogy tán „időszerűtlen”-nek minősíti a naprakész korszerűség. Nem az abszurd vonásokat kifogásolta ő a modern művészetekben, nem is a játékosságot; utóbbit egy régebbi tanulmányában még Huizinga nyomán ő maga nevezte az európai szellem fő jellemzőjének. De kifogásolta a saját lehetőségek feladását, a felelősség elutasítását, a feladatok kerülését, a komolytalanságot. Ez a komolyság és felelősségvállalás közelíti annyira a racionalizmusától egyébként idegen nagy misztikushoz, Simone Weilhez, akinek írásaiból *La pesanteur et la grâce* címmel készült válogatást Pilinszky küldötte el neki, fentebb idézett versét írva belé ajánlásul. A francia misztikus könyvében Németh örömmel ismert rá a maga egykori „ellengravitáció”-jára, s mint valami szekularizált kegyelemmel, beiktatja véle certósája szabályai közé a derűt. De ez a derű már nem a földet lakja. A földön Németh egyre idegenebbül járt, egyre fájdalmasabban érezte és egyre határozottabban vállalta időszerűtlenségét. Nemcsak a magáét, egy egész vállalkozását. De nem azért, mintha elbúsult korszakzáróként századunk irodalmi aranykorának hunyát gyászolta volna önmagában. Németh nem írói aranykorokban gondolkozott; sőt még csak nem is irodalomban. Nagyon pontosan látja Csoóri, „hogy az ő értékrendjében a betetőzött életmű semmivel sem áll előkelőbb helyen, mint a műként megteremtett élet”. Éppen ezt féltette, ezt érezte végveszélybe sodródni Németh: a műként megteremtett életet. Végső tragikumának, akárcsak a Kodályénak, s mindnyájukénak, akik a magyarság sorsával kötötték egybe törekvéseiket, ezt érezte. „A félművelt magyar számára semmi sem olyan ellenszenves, mint ami magyarságára emlékezteti — írja a könnyűzenei divat terjedéséről. A népköltészet anakronizmusát a magyarság önutálata fokozza, minden divatnak több remé-

nye van az elterjedésre, mint ami népünk jellegében, problémakörében akar megtartani. Érezte-e ezt Kodály? Vagy az utolsó percig folytatott munka megőrizte attól, hogy észrevegye a közös tragikumot, amely mindnyájunknak sorsa lett, akik a magyarság sorsával kötöttük egybe törekvéseinket?" Felháborodni könnyű aggódó sorain, megcáfolni nagyon nehéz, de még ha sikerülne is megcáfolni, a lényeg akkor is az, hogy ő így érezte, utolsó éveiben az ő életét és gondolkodását ez az érzés — ez a meggyőződés — determinálta: „A magyarság szétesése az utóbbi években meggyorsult. Gyengül a vonzáscentrum, amely a határokon túlrekedt, a világba szétszóródott magyarokat ide kösse; — fogyó ellenállással zuhannak más, erősebb központok felé. De gyengül a magyarság kohéziója idebenn is; a legesztelenebb, magunktól elidegenítő divatnak is gyorsan táborra nő, ami magyarságunkra emlékeztet — ha múlt az, ha szokás, ha irodalom: ellenszenvessé lesz. A legnagyobb baj, hogy e folyamat ellen védekezni sem szabad. Fennmaradásunk gondjaitól szenvedni, azokra célozni is: nacionalizmus. A nacionalizmus szóval olyan visszaélés folyik, mely fölér egy nemzeti idegbénulással.” Túlzott? Gondoljunk csak nagy alföldi városainkban, Debrecenben mondjuk vagy Hódmezővásárhelyen, az autochton, nem nyugati mintára néző magasrendű urbanizáció utolsó emlékeinek szívtelen szét-dúlására! De még ha túlzott is, létezhet-e az aggódó szeretet túlzása nélkül olyasféle művészet mint az övé, mely épp a bajokra fordított nagyítójával figyelmeztet idejében létünket fenyegető veszedelmekre? Németh László sajkódi certosáját — utolsó műzsájaként — elvesző magyarságunk látványa keserítette; ez a keserűség diktálta — az életét átlengő derű ellenére — a „hiába éltél” tragikumát a *Semmelweis*-ben és a *Colbert*-ben. „Kétségbeesve halt meg”, mint Colbert? Az agyára hirtelen nyomuló homály kitér mindenféle válasz elől. A dráma mindenesetre „nem a kétségbeesett halálról szól, annak csak kortársai látják, hanem a kétségbeesés feloldozásáról; a maga öntudatára utalt lélek nyugalmáról a halál előtt, az égi s a földi igazságszolgáltatás hitét elvesztett »érdem« utolsó széttekintésével a világba.”

SZENTI ERNŐ GRAFIKÁJA